

Zengî Atabeyliği ve Kudüs Haçlı Krallığı'nın Mısır Üzerinde Hâkimiyet Mücadelesi*

Mustafa MOLLAİBRAHİMOĞLU** İhsan ARSLAN***

Atf/Cite as: Mollaibrahimoğlu, Mustafa-Arslan, İhsan. "Zengî Atabeyliği ve Kudüs Haçlı Krallığı'nın Mısır Üzerinde Hâkimiyet Mücadelesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022), 281-301.

Öz: Haçlı Seferleri ilk olarak Filistin merkezli olmak üzere Doğu Akdeniz'de cereyan etmiştir. Ancak II. Haçlı Seferi'nin başarısızlığa uğraması ve Suriye ve çevresinde Zengî hâkimiyetinin güçlenmesiyle Haçlılar Mısır'a yönelmişlerdir. Filistin ve Suriye'de siyasî durumun Haçlılar aleyhine değişmesinin yanında Mısır'da hüküm süren Fâtımî Halifeliği'nin son derece karmaşık bir süreç girmesi de Kudüs Haçlı Krallığı için bölgeyi daha cazip hale getirmişti. Bunun yanında, Fâtımîlerin devrik veziri Şâver b. Mücîr'in yardım talebi sebebiyle Zengî Atabeyliği bu bölgede tasarrufta bulunma imkânı elde etmiştir.

Bu çalışmada, Fâtımî Halifeliği'nin içinde bulunduğu siyasî krizden başlayarak Haçlılar'ın Askalân'ı zaptı incelenecektir. Ayrıca Zengîler'le Kudüs Haçlı Krallığı arasında yaklaşık on yıllık bir dönemi kapsayan Mısır'da hâkimiyet kurma mücadelesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Fâtımî Halifeliği, Zengî Atabeyliği, Kudüs Haçlı Krallığı, Nüreddîn, Amaury, Şirkûh, Şâver

The Struggle of the Zangid Dynasty and the Crusader Kingdom of Jerusalem over Egypt

Abstract: The Crusades took place in the Eastern Mediterranean, primarily in Palestine. However, because of the failure of the II. Crusade and gaining Zangids authority over Syria and its surroundings, the Crusaders turned to Egypt. In addition to the change in the political situation in Palestine and Syria against the

* Bu çalışma, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. İhsan ARSLAN danışmanlığında Mustafa MOLLAİBRAHİMOĞLU tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Diyanet İşleri Başkanlığı, Rize, Türkiye, mollaibrahimoglumustafa.61@gmail.com, ORCID: www.orcid.org/0000-0002-7528-7064

*** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, Türkiye, ihsan.arslan@erdogan.edu.tr, ORCID: www.orcid.org/0000-0003-4790-0711

Crusaders and the fact that the Fatimid Caliphate, which ruled in Egypt, entered into an extremely complex process, made the region more attractive for the Crusader Kingdom of Jerusalem. On the other side, Zangids had the opportunity to intervene in this region due to Shawar ibn Mujir's request for help, the overthrown vizier of the Fatimids.

In this study, starting from the political crisis of the Fatimid Caliphate, the Crusaders' conquest of Ascalon will be reviewed. In addition, the struggle to establish dominance in Egypt, covering a period of about ten years, between the Zangids and the Crusader Kingdom of Jerusalem will be discussed.

Keywords: Egypt, Fatimid Caliphate, Zangids, Crusader Kingdom of Jerusalem, Nureddin, Amaury, Sherkuh, Shaver

صراع دولة آل زنكي ومملكة القدس الصليبية على مصر

ملخص: وقعت الحروب الصليبية للمرة الأولى في شرق البحر الأبيض المتوسط، متمركزة في فلسطين، إلا أن الصليبيين اتجهوا نحو مصر بعد فشل الحملة الصليبية الثانية، وسيطرة آل زنكي على سوريا ومحيطها. إن التغيير في الموقف السياسي في فلسطين وسوريا ضد الصليبيين بالإضافة إلى انخراط الخلافة الفاطمية، الحاكمة في مصر، في مرحلة معقدة للغاية زاد أطماع مملكة القدس الصليبية في المنطقة. ومن جانب آخر، وجدت دولة آل زنكي فرصة لاستغلال الوضع في المنطقة بمناسبة استنجد شاور بن مجير، الوزير الفاطمي المخلو.

يتناول هذا البحث، سيطرة الصليبيين على عسقلان بدءاً من الازمة السياسية للخلافة الفاطمية بالإضافة إلى صراع الحكم بين دولة آل زنكي ومملك فلسطين الصليبية على مصر، الذي استمر حوالي عشر سنوات.

الكلمات المفتاحية: مصر، الخلافة الفاطمية، دولة آل زنكي، مملكة القدس الصليبية، نور الدين، عموري، شاور

GİRİŞ

Haçlı Seferleri, arka planı itibarıyla teolojik, siyasî, sosyo-ekonomik vs. birçok sebebi barındıran askerî seferlerdir. Bu seferler, çoğunlukla Doğu Akdeniz ve Mısır üzerine olmuştur. İlk iki Haçlı Seferi'nin gerçekleştiği bölge Doğu Akdeniz iken, zaman ve zeminin sürüklediği konjonktüre bağlı olarak bu seferler yönünü Mısır üzerine çevirmiştir. Başlangıçta Haçlı Seferleri'ni meydana getiren sebep ve şartlardan bağımsız olarak Suriye ve çevresinde değişen siyasî durum, Haçlı Seferleri'nin de istikametine yön vermiştir. Avrupa'dan gelen bu güçlü dalga karşısında hazırlıksız yakalanan Müslümanlar, zamanla Suriye ve çevresinde durumu lehlerine çevirmiş ve bu bölgedeki Haçlı ilerleyişini durdurmuştur. Ayrıca Suriye ve çevresinde siyasî bütünlüğünü Zengî Atabeyliği liderliğinde sağlayan Müslümanlar, Kudüs Haçlı Krallığı'nı ve Haçlı kontluklarını Doğu Akdeniz sahillerine sıkıştırmıştır. Hristiyanlarca büyük beklenti duyulan II. Haçlı Seferi'nin başarısızlığa uğratılmasıyla

Müslümanlar Doğu Akdeniz’de psikolojik ve askerî üstünlüğü de büyük ölçüde ele geçirmiştir.¹

Kudüs Haçlı Krallığı, Doğu Akdeniz’deki durumun da etkisiyle yeni bir politika geliştirme yoluna gitti. Bu noktada Mısır’da hüküm süren Fâtımî Halifeliği içinde bulunduğu derin siyasî kriz ortamında Kudüs Haçlı Krallığı için cazip imkanlar sunmaktaydı. Bu minvalde gerek bulunduğu stratejik mevki gerekse Mısır üzerine yapılacak muhtemel hareketler için uygun bir konumda olan Askalân, Kudüs Haçlı Krallığı için ideal bir hedef konumuna geldi. Uzunca bir süredir Fâtımî idaresinde bulunan bu şehir I. Haçlı Seferi’nin başarıyla nihayete ermesinin hemen ardından Fâtımîlerce Kudüs üzerine düzenlenen akınlar için hayatî bir önem kazanmıştı. Vezir el-Efdal b. Bedr Cemâlî (öl.1121) döneminde Fâtımîler Askalân üzerinden Kudüs üzerine birçok sefer düzenlemiş ancak bu seferlerden istedikleri sonucu elde edememişlerdi.²

Düzenledikleri bu seferlerde Kudüs’ü tekrar kendi idareleri altına almaya muvaffak olamayan Fâtımîler, Vezir el-Efdal b. Bedr Cemâlî’nin katli sonrası güçlü bir idareden yoksun kalmıştı. Bu sebeple Filistin üzerine aksiyon alma şansını büyük ölçüde yitirmiş ve çoğunlukla savunma pozisyonunda kalmıştı. Bu noktada Askalân şehri, Fâtımîler için Mısır savunmasında son derece kritik bir konuma gelmişti. Seferlerin başlangıcında, Kudüs Haçlı Krallığı açısından teolojik bir anlam ifade etmeyen Mısır, Fâtımîlerin içinde bulunduğu karmaşadan dolayı Haçlılara büyük fırsatlar sunmaktaydı. Bu noktada Mısır’a giden yolda Askalân öncelikli hedef olmuştu.³

Doğu Akdeniz’de genel durum bu şekildeyken Fâtımî idaresindeki Mısır, uzunca bir süreden beri merkezî bir otoriteden yoksundu. Sık sık vezirlerin sebep olduğu idari krizler ve çatışmalar devleti yıpratmaktaydı. Fâtımî halifeleri Mısır’da yaşanan bu karmaşa ve huzursuzluğun önüne geçme noktasında zayıf konumları sebebiyle bu sıkıntılı durumu gidermeye muktedir değillerdi. Mezhepsel açıdan Şî-

¹ Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 213; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 60.

² İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015), 21; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008), 173; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), II/74.

³ Serkan Özer, “Haçlılar, Askalân Şehrini Zaptı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/58 (2015): 525; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 222.

Sünnî çekişmesinin de mevcut olduğu Fâtımîlerde ordunun çeşitli etnik unsurlardan meydana gelmesi karşılaşılan önemli sorunlardan bir diğerydi.⁴

Halife Müstansir-Billâh'ın (1036-1094) hükümdarlığı döneminde vezirlik makamında bulunan Bedr el-Cemâlî (öl.1094) ile Fâtımîlerde süre gelen istikrar,⁵ vezirin oğlu el-Efdal döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde yükselen Selçuklu tehdidinde,⁶ Müstansir-Billâh sonrası Müsta'li-Billâh (1094-1101) ile Nizâr (öl.1095) arasında meydana gelen mezhebî çatışmalar⁷ ve Doğu Akdeniz'in hemen hemen bütünü ele geçiren Haçlılar karşısında Fâtımîler, ciddi sınavlar vermişti.⁸ Selçukluları ve Haçlıları Sînâ yarımadasının doğusunda tutabilen Fâtımîler, Müsta'li-Billâh-Nizâr çekişmesinde Vezir el-Efdal b. Bedr Cemâlî'nin gayretleri sonucu iç bütünlüğünü büyük ölçüde korumayı başarmıştı.⁹

el-Efdal b. Bedr Cemâlî'nin 1121 yılında Halife Âmir-Biahkâmillâh'ın (1101-1130) tertiplediği bir komplo sonucu katledilmesinin ardından Fâtımîler geçmişe nazaran güçlü vezirlerden mahrum kalmış, merkezî yönetimde sürekli problemler yaşamıştı.¹⁰ Hâfız-Lidînillâh (1131-1149) dönemine kadar merkezî yönetim problemlerini baskılayan Fâtımîler, bu dönemle beraber çok daha büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Bu dönem içerisinde Yânis, Behrâm ve Rıdvân b. Velahşi gibi vezirlerin ortaya çıkması ve bunların zamanla güç kazanmaları süreç içerisinde

⁴ Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005): 209; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2021).

⁵ Abdülkerim Özeydin, "Müstansir-Billâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2021); Abdülkerim Özeydin, "Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2021); Mehmet Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 57.

⁶ Marina Atila, *XI-XII Yüzyıllar (1055-1171) Arasında Selçuklu-Fatımî İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, çev. Beşir Eryarsoy vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 8/286; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 72; Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 308.

⁷ Atila, *Selçuklu-Fatımî İlişkileri*, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8/384; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 324; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 66.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8/420; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 74; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 330.

⁹ Abdülkerim Özeydin, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2021); Fâtımî Halifliği'nin Bedr Cemâlî ve el-Efdal dönemindeki istikrarı ve bu iki dönemdeki yönetim başarısı, 17. asırda Osmanlı İmparatorlunda başarılı bir sadrazamlık görevini yöneten Köprülülere benzetilebilir. Köprülü Mehmed ve oğlu Fazıl Ahmed Paşalar, duraklama dönemine giren imparatorlukta çok sayıda reforma imza atmış ve devletin kalkınmasında büyük katkı sağlamışlardır. Bk. Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2021).

¹⁰ İbn Kalânîsî, el-Efdal'ın katli konusunda Bâtınî iddiasını reddedip vezirin öldürülmesinden Halife Âmir-Biahkâmillâh'ı sorumlu tutar. Maktül vezir hakkında da son derece müspet ifadeler kullanır. Bk. İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/22; Abdülkerim Özeydin, "Âmir-Biahkâmillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2021).

birbirlerini tasfiye etmelerini doğurmuştu.¹¹ Vezir Behrâm döneminde Fâtımî bürokrasisinde Ermeni nüfuzu son derece artmış ve kadrolaşma diğer güç odakları nazarında hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Bu durum beraberinde iç çatışmayı getirmiş ve çeşitli kademelerde tasfiyelere sebep olmuştu. Bu dönemde öne çıkan problemlerden bir diğeri de kardeşinin veliaht tayin edilmesine karşı harekete geçen Hâfız'ın oğlu Hasan'ın isyanıydı. Bu isyan süreci oldukça kanlı geçmiş ve çok sayıda insan bu isyana bağlı olaylarda hayatını kaybetmişti.¹²

1. Fâtımî Halifeliği'nin Gerileme Dönemine Girmesi: Zâfir-Biemrillâh ve Fâiz-Binasrillâh Dönemleri

Zâfir-Biemrillâh (1149-1154) döneminde gerek vezirler arası çekişmeler gerekse Askalân'ın Kudüs Haçlı Krallığı tarafından zapt edilmesi Fâtımî Halifeliği'nin gerileme evresine girdiğinin en belirgin nişanelerinden kabul edilmektedir. ez-Zâfir ile başlayıp Fâiz-Binasrillâh (1154-1160) ile devam eden bu dönemde Fâtımîler, kendi bünyesinde çözümler ve Askalân'ın kaybına bağlı olarak varlık noktasında sıkıntılı bir döneme girmiştir. Yine bu dönemde Fâtımîler Zengîlerle ittifak arayışına girmişlerdir.¹³

1.1. Zâfir-Biemrillâh Dönemi Fâtımîler

Ekim 1149'da hilâfete gelen Zâfir-Biemrillâh, iktidarının başlarında vezirlik makamına Ebü'l-Feth Selim b. Mesâl'i tayin etti. Bu atamaya karşı çıkan İskenderiye'nin sünnî valisi Ebü'l-Hasan Ali b. Sellâr, bu atamadan kısa süre sonra Kahire'ye yürüyerek halifeden hil'at aldı ve vezirliğe yükseldi.¹⁴ Bu durumdan rahatsız olan ibn Mesâl, İbnü's-Sellâr'ın üzerine birlik gönderdi. İbn Mesâl, her ne kadar gönderilen bu birlikler karşısında mağlup olsa da daha sonra üvey oğlu Abbas b. Ebü'l-Fütûh ve Talâi' b. Rüzzi'k'i karşı bir hamle olarak göndererek ibn Mesâl'i mağlup edip öldürttü (1150).¹⁵ En güçlü rakibini bertaraf eden İbnü's-Sellâr, devlet içerisinde arzu ettiği şekilde inisiyatif alırken Haçlıların idaresinde bulunan Doğu Akdeniz'in kıyı şehirleri olan Akkâ, Yafa, Sayda, Trablus ve Beyrut üzerine yağma akınları düzenledi. Üsâme b. Munkız'ın aracılığıyla Nûreddîn Zengî (1146-1174) ile

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/130; Brett, Fâtımî İmparatorluğu, 382; Ahmet Güner, "Hâfız-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2021); Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 103.

¹² Güner, "Hâfız-Lidînillâh"; Seyyid, "Fâtımîler"; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 107. Serkan Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)* (Ankara: T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 128.

¹³ Cengiz Tomar, "Tala' b. Rüzzi'k", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2021).

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/203; Murat Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Aralık 2021).

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/204; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 111.

de ittifak girişimlerinde bulunan İbnü's-Sellâr, bundan istediği sonucu elde edemedi.¹⁶

İbnü's-Sellâr, Nisan 1153 yılında Haçlılar'ın Askalân üzerine giriştikleri faaliyetlere karşı üvey oğlu Abbas ve Fâtımî emiri Dırgâm b. Âmir'i Haçlılar üzerine gönderdi. Bu arada, Askalân üzerine gönderilen birlikte yer alan Üsâme b. Munkız'ın da kışkırtmasıyla Abbas, oğlu Nâsr'ı Halife ez-Zâfir'e gönderdi. Halifenin yakın arkadaşı olan Nâsr, ez-Zâfir'i ikna ederek İbnü's-Sellâr'ı öldürdü.¹⁷ Bu süreç içerisinde Kudüs Haçlı Krallığı, uzun süren muhasaradan sonra Ağustos 1153'te Askalân'ı zapt etmeyi başardı.¹⁸

Halife Zâfir-Biemrillâh, İbnü's-Sellâr sonrası vezirlik makamına gelen Abbas'tan zamanla rahatsızlık duymaya başlamıştı. Yakın ilişki içerisinde bulunduğu Nasr'a vezirlik makamı karşılığında babası Abbas'ı öldürülmesini teklif ettiyse de Abbas'ın erken davranmasıyla bu komplo başarısız oldu. Bunun üzerine halifeye karşı bir komplo düzenleyen Abbas, oğlu Nasr aracılığıyla Zâfir-Biemrillâh'ı öldürttü.¹⁹ Abbas, suikastın ardından Zâfir'in çocuk yaştaki kardeşleri Yûsuf ve Cibril'i halifenin katledilmesinden sorumlu tuturak öldürttü. Üsâme b. Munkız'ın da şahit olduğu bu olay, orada bulunanlar nazarında dehşet uyandırmıştı.²⁰

1.2. Askalân'ın Kudüs Haçlı Krallığı Tarafından İşgali

Kudüs'ün batısında bulunan Askalân, Fâtımîler açısından önemli bir lojistik ve harekât üssü konumundayken Haçlılar açısından da ele geçirilmesi elzem bir şehirdi. Vezir el-Efdal döneminde Filistin üzerine icra edilen seferlerin harekât merkezî olan bu şehir, Fâtımîlerin gerileme döneminde de önemini halen korumaktaydı.

¹⁶ Üsâme ibn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 35.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/235; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 186; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/305; İbn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, 44.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/238; Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015), 153.

¹⁹ İbn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, 45; Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh"; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 112; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 131.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/241; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 113; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 396; "Yanımdakilerden bir Ermeni'ye "bak bakalım kimi öldürüyorlar" dedim. Gitmesiyle dönmesi bir oldu ve şöyle dedi: Bu adamlar Müslüman olamazlar! Öldürdükleri adam efendim Ebu'l-Emane (Emîr Cibril'i kastediyor). Birisi onun karnını yardı ve bağırsaklarını dışarı döktü!" Sonra Abbas, Yusuf'un kanlar içindeki başının koltuğunun altında tuttuğu halde, Yusuf'u sürükleyerek çıktı. Kanlar Abbas'ın kılıcının açtığı yaradan akıyordu. Zâfir'in kardeşinin oğlu Ebu'l-Beka da Nasr ibn Abbas'ın peşisıra getirildi. İki de sarayın içindeki bir odaya götürülerek öldürüldüler. Bütün bunlar, sarayın içinde hepsi çekilmiş bin kadar kılıç olduğu halde vaki oldu. O gün yaşadığım en kötü günlerden biriydi. Allah (Subhanehu) ve bütün yarattıkları tarafından lanetlenen iğrenç bir zulüm işlenmişti o gün. Bk, İbn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, 48.

Fâtımîlerin içinde bulunduğu durum itibariyle Askalân üzerinden Kudüs üzerine ciddi bir tehdit söz konusu değilse de Haçlıların Mısır üzerine muhtemel seferleri için bu şehir uygun bir konumdaydı.²¹

Haçlılar, Kudüs Haçlı Kralı Foulque (Fulk) (1131-1143) döneminden başlayarak Askalân çevresinde kaleler inşa etmeye başlamışlardı. Bu doğrultuda Beersheba (Birüssebi) ve İbelin’de kaleler yapıldı. Yine bu kapsamda Gazze şehri yeniden tamir edilerek Tapınak Şövalyelerinin idaresine verildi. Bu şekilde Askalân çevresinde kontrol ve denetimi arttıran Haçlılar, muhtemel bir kuşatma sırasında daha hazırlıklı hale gelmişlerdi.²²

Haçlıların Askalân üzerinde beklediği fırsat Zâfir-Biemrillâh döneminde ortaya çıktı. Fâtımîler içerisindeki iç sorunlardan ve Nüreddîn Zengî’nin Dımaşk meselesiyle meşgul olmasından istifade eden III. Baudouin (1143-1163) Askalân’ı kuşatmaya aldı. Kudüs Krallığı şehri karadan kuşatırken Sayda hâkimi Gerard on beş parçadan müteşekkil bir donanmayla denizden muhasaraya başladı. Kuşatma devam ederken gerek Kudüs’ten gerekse hac için gelenlerden sağlanan katılımla kuşatmacılar güçlenirken şehir garnizonu günden güne güç kaybetmeye başladı.²³

Kuşatmanın ancak beşinci ayında Vezir İbn Sellâr’ın meydana getirdiği Fâtımî donanması Askalân önlerine gelerek muhasarayı denizden kırdı. Fâtımî donanmasının bu hareketi müdafilerde büyük sevinç yaratsa da karadan gelmesi beklenen ordunun Askalân’a ulaşamaması sebebiyle bu sevinç kısa sürdü.²⁴

Kuşatmanın devamındaki günlerde yeni takviyeler de alan Haçlılar inşa ettikleri kulelerle şehri almaya çalıştılar. Haçlıların bu hareketine karşı kuleleri yakmayı başaran Askalân garnizonu, ateşin rüzgâr sebebiyle ters yöne esmesi üzerine zor durumda kaldılar. Çıkan yangına bağlı olarak surlarda gedik açıldı. Ancak tapınak şövalyelerinin disiplinlerini kaybedip yağmaya girişmeleri, Haçlı hücumunun başarısız olmasına sebep oldu. Çok sayıda tapınakçı öldürülürken şehre yapılan taarruz da geri püskürtüldü.²⁵

²¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 8/500; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 222; Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, 149; Malcolm Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, çev. Doğan Mert Demir (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 296; Şimşek, *Fâtımî Devleti’nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 86; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 134.

²² Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 223; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 376; Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, 150; İbn Munkız, *Kitâbu’l-İ’tibâr*, 35; Özer, “Haçlılar, Askalân Şehrini Zaptı”, 531.

²³ Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 224.

²⁴ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 187; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 297; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 87; Murat Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü Ve Akdeniz Hâkimiyeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 153.

²⁵ Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 91; Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, 152; Özer, “Haçlılar, “Askalân Şehrini Zaptı”, 536.

Günden güne çetin muhasara karşısında şehri savunan garnizon, ihtiyaç duyulan askerî ve lojistik yardımdan mahrum kalmaları sebebiyle art arda yapılan hücumlardan sonra direncini kaybedip Ağustos 1153'te eman yoluyla Haçlılara teslim oldu. Askalân'ın aylarca süren kuşatmadan sonra teslim olmasıyla Kudüs Haçlı Krallığı, Mısır üzerine yapılacak seferlerde karadan ve denizden önemli bir ikmal merkezî elde etmiş oldu.²⁶

Zengî Atabeyliği, Haçlıların Askalân üzerindeki faaliyetleri sırasında Dimaşk meselesiyle meşgul oldukları için Fâtımî veziri İbnü's-Sellâr'ın yardım çağrularına gereken şekilde cevap veremedi. Ancak Nüreddîn vezirin yardım talebi için gönderdiği Üsâme b. Munkız'ın Askalân'a asker toplamasına müsaade etti.²⁷

1.3. Fâiz-Binasrillâh Döneminde Fâtımîler

Vezir Abbas, katledilen halifenin yerine onun küçük yaştaki oğlu Ebü'l-Kâsım İsmâ'yı Fâiz-Binasrillâh lakabıyla halifelik makamına getirdi (1154). Çocuk yaşta tahta çıkartılan Fâiz-Binasrillâh, babasının katledilmesinin ve onun ardından meydana gelen hadiseler sebebiyle küçük yaşta ruh sağlığını kaybetti. Halife Zâfir-Biemrillâh'ı öldürtüp küçük yaştaki veliaht Fâiz-Binasrillâh'ı tahta çıkartan Vezir Abbas, devlet içerisinde arzu ettiği şekilde tasarrufta bulunmaya başladı.²⁸

Vezirin faaliyetlerinden rahatsız olan saray mensubu kadınlar, Talâi' b. Rüzzi'k'e içine saçlarını koydukları mektuplar göndererek yardım istediler. Başlangıçta Vezir Abbas ile iyi ilişkiler kurarak onun icraatlarına karşı bir tutum sergilemeyen Talâi', saray kadınlarından gelen davet üzerine Kahire'ye gelmesi Vezir Abbas'ı Mısır'dan kaçmaya mecbur etti. Makamından indirilen Vezir Abbas, Suriye'ye doğru giderken yolda Haçlıların saldırısına uğradı. Bu saldırı sırasında kendisi ölürken oğlu Nasr Haçlılara esir düştü. Beraberlerindeki Üsâme b. Munkız ise kaçmayı başardı. Esir düşen Nasr daha sonra altmış bin dinar karşılığında Haçlılardan alınıp Kahire'de linç edildi.²⁹

Talâ' b. Rüzzi'k vezirliğe geldikten sonra Haçlılara karşı mücadele ederken, Sultan Nüreddîn ile yakın ilişki içerisinde oldu.³⁰ Bilbîs şehrini tahkim ettiren Talâ', Haçlılar üzerine akınlar düzenledi. 1160 yılında Halife Fâiz-Binasrillâh veliaht bırakmadan vefat edince yerine Hâfız-Lidînillâh'ın torunu Abdullah'ı Âdid-Lidînillâh (1160-1171) lakabıyla hilafete getiren Talâ', devlette kontrolünü daha da

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/238; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 188; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 225; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 342; Özer, "Haçlılar, "Askalân Şehrini Zaptı", 538; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 299; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 94.

²⁷ İbn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, 39; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 395.

²⁸ Seyyid, "Fâtımîler".

²⁹ Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, 54; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 397; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 299; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/306; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 110; Tomar, "Tala' b. Rüzzi'k".

³⁰ Atıla, *Seçuklu-Fatımî İlişkileri*, 97; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 151; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 116.

arttırmak için yeni halife ile kızını evlendirdi. Vezirin bu hareketi saray ve çevresinde hoşnutsuzluğa yola açtı. Vezirin bu hareketi üzerine 1161 yılında Zâfir-Biemrillâh'ın kız kardeşi, tertip ettiği bir komplo sonucu Talâ' b. Ruzzîk'i öldürttü.³¹

Öldürülen Talâ' b. Ruzzîk'in yerine oğlu Ruzzîk vezaret makamına geldi. Yönetim olarak babasının gerisinde kalan Ruzzîk, babası döneminde Kudüs Krallığı'na verilmekte olan yıllık vergiyi vermeyi reddetti. Bunun sonucunda dönemin Yafa kontu Amaury, Mısır üzerine yürüdü. Eylül 1162 yılındaki savaşta Dırgâm b. Âmir komutasındaki ordu Haçlılara mağlup olarak Bilbîs'e çekildi. Haçlı ilerleyişi ancak Nil nehrinin bentlerinin açılmasıyla durdurulabildi.³²

Ocak 1163'te Kûs ve Saîd bölgelerinde vali olarak görev yapan Şâver b. Mücîr isyan ederek Vezir Ruzzîk'i devirdi ve Kahire'de yönetimi ele geçirdi. Ancak Şâver'in bu vezirliği kısa sürdü.³³ Talâ' b. Ruzzîk'in kurduğu Berkıyye isimli askerî birliğin komutanı olan Dırgâm b. Âmir, Şâver b. Mücîr'e isyan etti. Yapılan savaşta Şâver mağlup olurken Dırgâm b. Âmir yönetimi ele geçirdi. Bunun üzerine Şâver b. Mücîr yardım almak amacıyla Dımaşk'a gitti.³⁴

Bu hadiselerden kısa süre sonra Haçlılar, Mısır'a saldırdı. Vezir Dırgâm'ın kardeşi Fâkûs'un yönetimindeki Fâtımî ordusu Haçlılara yenilerek Bilbîs'e çekildi. Bu Haçlı hücumu da bir önceki gibi Nil nehrinin bentlerinin açılmasıyla bertaraf edildi.³⁵ Haçlı ordusu Fâtımîlerin haraç vermesi karşılığında geri çekildi. Yine bu dönemde Dırgâm b. Âmir, sadakatinden şüphe duyduğu çok sayıda emiri, düzenlediği bir ziyafette öldürttü.³⁶

2. Mısır Üzerinde Zengî-Haçlı Mücadelesi

Kudüs Haçlı Krallığı, Mısır üzerindeki aksiyonlarına Askalân şehrinin ele geçirilmesinden sonra başlamıştı. Bu noktada, yapılan hareketler nihai sonuç vermese de maddî anlamda kazanç sağlamıştı. Mısır, Zengî Atabeyliği için gerek konjonktür gerekse coğrafi sebeplerle öncelikli bir hedef değildi. Ancak Mısır'da makamından devrilen Şâver b. Mücîr'in yardım talebi ve Haçlıların iyiden iyiye Mısır üzerinde

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/302; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 402; Tomar, "Tala' b. Ruzzîk"; Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 117; Seyyid, "Fâtımîler".

³² Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 149.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/313; İbn Şeddâd, *Selahaddin-i Eyyûbî'nin Hayatı*, çev. Hilmi Beyca (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021), 59; Cengiz Tomar, "Şâver b. Mücîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ocak 2022).

³⁴ Ramazan Şeşen, "Dırgâm b. Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ocak 2022); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/314; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 174; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 404.

³⁵ Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 175; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 241; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 342; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 158.

³⁶ Şeşen, "Dırgâm b. Âmir"; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 156.

genişleme niyeti karşısında Sultan Nûreddîn, Mısır üzerine reaksiyon vermeye karar verdi.³⁷

2.1. Zengîlerin I. Mısır Seferi

Şâver b. Mücîr tarafından Sultan Nûreddîn'e tabi olunması, Mısır'ın gelirlerinin üçte birinin ve sefer masraflarının karşılanması vaadi³⁸ ile devrik vezire yardım kararı alan Sultan Nûreddîn, bu kararından son derece temkinliydi. Zira bu tutumun ardında birçok etken yatmaktaydı. Bunlardan birisi, Mısır ile Dımaşk arasında direk bir bağlantı yoktu. Mısır-Dımaşk bağlantısı, 1154 yılında Askalân'ın Haçlıların eline geçmesiyle büyük ölçüde Haçlı denetimindeydi. Yine Mısır gerek nüfusu gerekse ekonomik hacmi bakımından oldukça büyüktü. Burada hâkimiyet kurulsa bile muhtemel bir ayaklanmada buraya müdahale etmek Zengîler için pek mümkün değildi. Ayrıca burayı elde tutmak için gerekli olan asker miktarı da önemli bir meseleydi. Dolayısıyla Mısır'a hâkim olmak bir yana orayı iç ve dış tehditlere karşı korumak oldukça zordu. Mısır ele geçirilse bile vekil olarak atanacak kişinin Dımaşk'a itaatini sürdürmesi daima önemli bir soruydu.³⁹

Bütün bu olumsuz örneklerin yanında Mısır'a hâkim olmak birçok anlamda büyük kazanımlar sunmaktaydı. Mısır, Nil nehrinin sayesinde büyük bir ekonomiye ve aynı zamanda önemli bir nüfusa sahipti. Haliyle bu gücü kontrol eden devlet büyük bir avantaj elde etmekteydi. Bunun yanında uzun senelerdir ayrı merkezlerden yönetilen Mısır ve Dımaşk'ın tekrardan birleşme ihtimali, Suriye'yi tek çatı altında birleştiren Sultan Nûreddîn için son derece cazipti.⁴⁰

Sultan Nûreddîn, menfi ve müsbet neticelerini değerlendirdikten sonra önde gelen komutanlarından Esedüddîn Şîrkûh'u Mısır üzerine seferle görevlendirdi. Bu görev emri sürecinde Esedüddîn Şîrkûh, Mısır'a sefer düzenlemesi hususunda Sultan Nûreddîn'i son derece cesaretlendirdi. Zengîlerin Mısır üzerine sefere çıkmasının ardından Fâtımî veziri Dırgâm b. Âmir, gelen orduyu karşılamak üzere kardeşi Hümâm komutasında altı bin kişilik orduyu Bilbîs'e gönderdi. Burada yapılan savaşta Fâtımî ordusu, Şîrkûh komutasındaki Zengî ordusuna yenilerek Kahire'ye çekildi. Burada da karşı karşıya gelen taraflardan Dırgâm mağlup oldu. Ardından kaçmaya teşebbüs ettiyse de yakalanarak başı vuruldu. Dırgâm b. Âmir'in ortadan

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/319; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/307.

³⁸ Bahattin Kök, "Nûreddîn Zengî, Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Ocak 2022); Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 405.

³⁹ Çağatay Gençtürk, "Selahaddin Eyyübî Ve Nureddin Mahmud Arasındaki Münasebetler", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2018): 62.

⁴⁰ Şeşen, *Selahaddin Eyyübî ve Dönemi*, 66.

kaldırılmasının ardından Şâver b. Mücîr, Mayıs 1164'te tekrardan vezirlik makamına geldi.⁴¹

Mısır'da vezaret makamını ele geçirdikten sonra daha önce verdiği vaatlerden dönen Şâver b. Mücîr, Emîr Şîrkûh'tan Mısır'ı terk etmesini istedi. Vezirin bu tavrı sonrası Esedüddîn Şîrkûh, Bilbîs şehrini ele geçirdi. Vezirliği yeni ele geçiren ve henüz yeterli güce sahip olmayan Şâver b. Mücîr, yüksek miktarda haraç karşılığında Kudüs kralı Amaury'den Şîrkûh'u Mısır'dan çıkarmak için yardım istedi. Mısır'dan gelen yardım çağrısı üzerine harekete geçen Kral Amaury, Şîrkûh'un daha önce ele geçirdiği Bilbîs şehrini kuşattı. Kral Amaury'nin Bîlbîs muhasarası sürerken Suriye'den gelen haberler bu kuşatmanın seyrini değiştirdi.⁴²

Sultan Nûreddîn, Emir Şîrkûh'un Mısır seferi sırasında Trablus Haçlı Kontluğu üzerine 1163 yılında yaptığı seferde Hısnü-l-Ekrâd yakınlarında Trablus-Antakya-Doğu Roma birliklerince pusuya düşürülüp mağlup edilmişti.⁴³ Ancak kısa sürede emirlerin ve askerlerin iştiyakı ile yeni bir ordu hazırlayan Sultan Nûreddîn, bir yıl sonra Trablus Kontluğu üzerine sefere çıktı. Hârim üzerine yaptığı bu seferde, daha önce mağlup olduğu koalisyon ordusunu imha ederken Trablus kontu III. Raymond, Antakya prinkepsi III. Bohemund, Doğu Roma Kilikya valisi Konstantinos Koloman ve bazı önde gelen komutanları esir aldı. Savaşın ardından da Hârim ve Banyas'ı zapt etti.⁴⁴

Bîlbîs kuşatmasını sürdürdüğü sırada Suriye'de Haçlılar aleyhine cereyan eden hadiseler Kral Amaury'yi endişeye düşürdü. Bîlbîs kuşatmasına devam etmesinin daha büyük sıkıntılara sebep olacağına kanaat getiren Kral Amaury, şehri müdafaa eden Şîrkûh ile anlaşarak kuşatmayı sonlandırdı. Ardından Kasım 1164'te her ikisi de Mısır'ı terk etti. Böylece Zengîlerin I. Mısır Seferi sona erdi.⁴⁵

Bu süreçte göze çarpan en önemli husus, uzun yıllardır Doğu Akdeniz ve Suriye'de cereyan eden Haçlı-Müslüman çatışması, Zengîlerin bu seferi ile Mısır'a taşındı. Böylece taraflar için yeni bir çatışma ve rekabet sahası ortaya çıktı. Bu seferle birlikte her iki taraf Mısır üzerine daha fazla eğilmeye başladı.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/320; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 176; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 406; İbn Şeddâd, *Selahaddîn-i Eyyûbî'nin Hayatı*, 60; Tomar, "Şâver b. Mücîr".

⁴² Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 244; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 154.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/316; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 242; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa, 2015), 144.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/324; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 177; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 345; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/308; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 155.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/321; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 177; Şeşen, *Selahaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 67; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 151.

2.2. Zengîlerin II. Mısır Seferi

1164 yılında gerçekleşen I. Mısır Seferi'nde istenilen sonucu elde edemeyen Zengîler, bir süre bu meseleye ara verilmesinin ardından 1167 yılının başında yeni bir sefer kararı aldı. Sefer kararının alınmasında bir öncekinde olduğu gibi Esedüddîn Şîrkûh etkili oldu. Sultan Nûreddîn'in temkinli tutumu yanında ağırlığını koyan Şîrkûh, sultanı da ikna ederek Mısır için ikinci bir sefer müsaadesi aldı. Bu sefer sırasında Sultan Nureddîn, Şîrkûh'a destek olarak önemli komutanlarının başında gelen Şihâbeddîn Mahmûd el-Hârimî, Şerefüddîn Bozkuş, Câvlî, Kutluğ-aba b. Mûsa ve ibn Behrâm'ı da bu sefer sırasında görevlendirdi.⁴⁶

Ocak 1167 yılında Mısır'a hareket eden Şîrkûh, Nil Nehrini aşip ülkenin batısına geçerek el-Cîze'de bir süre konakladı. Şîrkûh'un oluşturduğu tehdit karşısında endişeye kapılan Şâver b. Mücîr, Kral Amaury'ye haber gönderip yardım istedi. Yarısını peşin ödemek koşuluyla dört yüz bin altın vaadine karşılık Şîrkûh'un Mısır'dan çıkarılması üzerine taraflar anlaştı. Bu anlaşma Haçlılar için son derece cazipti. Zira önemli miktarda gelir elde etmenin yanında Mısır gibi hayati öneme sahip bir bölgenin kendi müttefikleri kontrolünde kalacak olması her yönüyle kendi avantajlarındaydı. Kral Amaury anlaşma gereği Esedüddîn Şîrkûh üzerine harekete geçerken, varılan mutabakatı resmiyete dökmek için Caesarea (Kaysariyya) hâkimi Hugh ve tapınak şövalyesi Geoffrey Fulcher'i elçi olarak Kahire'ye gönderdi. Haçlı elçilerinin samimiyet göstergesi olması bakımından Halife el-Âdid'le çıplak elle tokalaşmayı istemeleri kısa bir gerginliğe sebep olduysa da el-Âdid, bu elçi heyetinin teklifini kabul ederek anlaşmayı hayata geçirdi.⁴⁷

Bir süre sonra Kral Amaury'nin Kahire'ye gelmesiyle birlikte birleşen müttefik orduları, bir süredir bölgede bulunan Şîrkûh'a karşı harekete geçti. Başlangıçta karşılıklı taktiksel manevralarla Nil ve çevresinde birbirini tartan taraflar, el-Babeyn denilen mevkide nihai bir netice için karşı karşıya geldiler. Başlangıçta müttefik orduları kararlılık içerisindeyken Şîrkûh'un komuta ettiği ordu savaşa noktasında tereddütteydi. Ancak Sultan Nûreddîn'in Sakîf valisi Şerefeddîn'in 'Bozkuş' adlı kölesinin yaptığı coşkulu konuşma, ordu içerisindeki komutan ve askerleri cesaretlendirdi. Bu konuşma üzerine ordu içinde savaşa isteği ağır bastı. Bunun üzerine Şîrkûh ordusunu savaş durumuna geçirdi. Şîrkûh, Haçlıların hücumunu öngörerek ordu merkezine yeğeni Selâhaddîn'i ve ağırlıklarını yerleştirdi. Vurucu

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/339; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 178; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 245.

⁴⁷ Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 179; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 350; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/311; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 164.

gücünü de sağ cenaha yerleştiren Şîrkûh, Haçlı-Fâtımî ordusunun hücumunu beklemeye başladı.⁴⁸

Haçlılar Emir Şîrkûh'un beklediği şekilde merkezî kuvvetlere hücum ettiler. Bunun üzerine Selâhaddîn, daha önce planlandığı üzere geri çekilmeye başladı. Müttefikler, Zengî ordusunun yenilmeye başladığını düşünerek Selâhaddîn'in üzerine ilerlemeye devam ettiler. Yaşanan hamleleri dikkatle izleyen Şîrkûh, vurucu gücünü topladığı sağ kanadına hücum emrini verdi. Bu ani saldırı karşısında bozulan Haçlı-Fâtımî kuvvetleri mağlup olarak geri çekildi. Bu çarpışmada önde gelen Haçlı komutanlarından Hugh de Caesaria Şîrkûh'a esir düştü.⁴⁹

Şîrkûh, el-Babeyn'deki zaferinin ardından yönünü kuzeye çevirerek İskenderiye şehrini ele geçirdi. Ardından yeğeni Selâhaddîn'i burada bırakarak Mısır'ın kuzey bölgelerinde seferlerine devam etti. Bunun üzerine el-Babeyn'deki mağlubiyetten sonra toparlanan müttefik güçleri İskenderiye önlerine gelerek şehri kuşattı. İskenderiye'de müttefik muhasarası devam ederken Esedüddîn Şîrkûh yukarı Mısır'da akınlar düzenleyerek bölgeyi baskı altında tuttu. Bu sırada şiddetlenen kuşatmadan dolayı İskenderiye halkı büyük sıkıntılar çekerken Selâhaddîn, amcası Şîrkûh'a haber gönderip içinde bulunduğu sıkıntılı durumu bildirdi. Bir süre devam eden bu durum, taraflar arasında gerçekleşen müzakerelerle nihayete erdi. Varılan mutabakat sonrasında Esedüddîn Şîrkûh, elli bin altın haraç karşılığında ele geçirdiği bütün yerleşimleri Şâver'e teslim etmeyi kabul etti. Ağustos 1167'de ateşkesin sağlanmasıyla Şîrkûh ve Haçlılar Mısır'ı terk ettiler.⁵⁰

Zengîlerin II. Mısır Seferi'nin ardından da iktidarını korumayı başaran Şâver b. Mücîr, Halife el-Âdid'in muhalefetine rağmen Kahire'nin kapılarının korunması ve şehirde temsilcilik açılması üzerine Haçlılarla mutabakata vardı. Yüz bin dinar karşılığında varılan bu mutabakata başta oğlu el-Kâmil olmak üzere çok sayıda emir karşı çıktı. Bu hadiselerden haberdar olan Sultan Nûreddîn, Şâver b. Mücîr'in oğlu el-

⁴⁸ Sur'lu Willermus, Zengî ordusunun miktarı noktasında on iki bin rakamını verirken Haçlı ordusunun miktarını sadece üç yüz yetmiş dört olarak verir. Ayrıca beraberlerinde bulunan Fâtımî askerlerini oldukça yermekte ve onları sadece ayak bağı olarak görmektedir. Bk. Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/340; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 246; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Dönemi*, 69.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/340; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 180; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 247; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 352; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/312; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 173; Mustafa Kılıç, "Şîrkûh el-Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Ocak 2022).

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/341; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 181; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 181; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 248; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 407; Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 158; İbn Şeddâd, *Selâhaddîn-i Eyyübî'nin Hayatı*, 61; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Dönemi*, 70; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/313.

Kâmil ile irtibat kurarak onu kendi tarafına çekmeye çalıştı. Yine bu zaman zarfında Yahya b. Hayyât, Vezir Şâver'e isyan ederek vezirlik makamını ele geçirmeye çalıştı. Ancak Yahya b. Hayyât bu isyanda başarısız olması üzerine Haçlılara sığındı. Başlangıçta bir iç mesele gibi duran bu olay Şâver b. Mücîr'in Haçlılarla olan ilişkilerin bozulmasına sebep oldu.⁵¹

Zengîlerin II. Mısır Seferi her ne kadar kendileri için istenilen sonuçları vermese de ülke içinden ciddi teveccüh görmüş ve ileride düzenlenebilecek yeni bir seferde başarı ihtimalini arttırmıştı. Haçlılar açısından ise bu sefer oldukça verimli olmuştu. Haçlılar, Şâver b. Mücîr'in teklif ettiği dinarlardan çok daha fazlasını elde etmeyi başarmışlardı. Vezirin makamında kalmasını sağlayarak büyük prestij elde eden Haçlılar, yapılan ikili anlaşmalar gereği Kahire'ye girmeye ve burayı daha yakından tanıma şansı elde etmişlerdi. Gördükleri zenginlik karşısından hayretlere düşen Haçlılar, Mısır meselesine daha iştiaqla bakmaya başladılar. Öyle ki Mısır ile daha dengeli bir ilişki kuran Kral Amaury, bu sefer sonrasında birçok lordun Mısır'ı ele geçirme arzusu noktasında büyük baskılarla karşı karşıya kaldı.⁵²

2.3. Zengîlerin III. Mısır Seferi

Düzenlediği iki seferde de Mısır'da hâkimiyetini tesis edemeyen Sultan Nûreddîn, 1167 seferinin ardından iki yıldan az bir süre zarfında Mısır'a yeni bir harekât düzenleme kararı aldı. Bu kararın alınmasında dahili sebepler olduğu gibi harici birçok sebep de etkili oldu. Dahili sebepler açısından bakıldığında Zengîler, II. Mısır Seferi sırasında Babeyn'deki kazanılan savaş ve sonrasında İskenderiye'nin zaptı ile Mısır'da ciddi taraftarlar bulmuşlardı. Bu durum olası bir yeni harekatta Zengîler için büyük avantaj sunmaktaydı.

Harici sebeplere bakıldığında da Kudüs merkezli yaşanan gelişmeler Dımaşk'ta yeterince endişe yaratmaktaydı. Zira Ağustos 1167'de Kral Amaury, Doğu Roma İmparatoru Manuel Komnenos'un yeğeni Maria Komnena ile Sûr şehrinde evlendi. Böylece Kudüs Krallığı ile Doğu Roma arasında güçlü bir ittifak meydana gelmişti.⁵³ Diğer yandan Mısır'da Haçlı kaynaklı yaşanan gelişmeler de Zengîler açısından son derece tehlike arz etmekteydi. Vezir Şâver b. Mücîr ve Amaury arasında varılan mutabakat sonrası Haçlıların Kahire'de temsilcilik açması ve şehir kapılarının muhafazası hususunda anlaşmaya varmışlardı. Ancak müteakip süreçte şehirde bulunan Haçlıların Kudüs'le temas kurarak Mısır'ın içinde bulunduğu karmaşık

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/342; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 183.

⁵² Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/317; Özer, *Fâtîmî-Haçlı İlişkileri*, 176.

⁵³ Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 183; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 249; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 353.

durumu haber verip bölgenin zenginliği noktasında Haçlı ileri gelenlerini iştahlandırmaları, Kral Amaury'nin tavrının değişmesine sebep oldu.⁵⁴

Mısır üzerinde tam anlamıyla hâkimiyet kurmanın zorluğunun farkında olan Kral Amaury, hali hazırda lehine olan statüyü sürdürme düşüncesindeydi. Fakat Mısır'da bulunan temsilcilerin teşviki ve bazı Haçlı liderlerinin de yoğun talebiyle Kudüs kralı Amaury, Ekim 1168'de Mısır üzerine sefere çıktı. Kısa sürede Kahire istikameti için büyük önem arz eden Bilbîs önlerine gelen Haçlılar üç günlük bir muhasaradan sonra şehri ele geçirdiler. Haçlılar burada geniş çapta yağma ve katliama giriştiler.⁵⁵ Haçlıların Mısır üzerine bir tehdit oluşturmasına ihtimal vermediği için hazırlıksız yakalanan Fâtımîler, Sultan Nüreddîn'e içinde kadınların saçlarının da bulunduğu mektuplar göndererek yardım istediler. Gerek yardım talebi gerekse Mısır'ın Haçlıların eline geçme ihtimali üzerine Sultan Nüreddîn, Şîrkûh komutasında sayıları yedi bini bulan süvari birliğini önde gelen emirlerle birlikte Aralık 1168'de Mısır'a gönderdi.⁵⁶ Yine Şâver b. Mücîr, Haçlı ilerleyişini durdurmak için çeşitli arayışlara da girişti. Haçlılara bir milyon dinar haraç vaadinde bulunana Şâver, bu miktarı toplamayı başaramadı. Haçlıların ilerleyişini durdurmak için Fustat'ı ateşe veren Şâver, zaten son derece zayıf olan desteğini de bu süreçte tamamen kaybetti.⁵⁷

Mısır'da bu hadiseler cereyan ederken Aralık sonlarında Zengî ordusunu karşılamak için harekete geçen Haçlılar, Şîrkûh'un Nil Nehrini aştığına yönelik yanlış istihbarat sonucu Bilbîs'e çekildiler. Ayrıca Şâver'in de Zengîlerle iş birliği yapmasından endişelenen Haçlılar, Ocak 1169'da Kudüs'e doğru çekilmeye başladılar.⁵⁸

1167 yılında gerçekleşen seferden oldukça kârlı çıkan Haçlılar, son derece yanlış bir strateji izleyerek lehlerinde olan durumu kaybetmek bir yana, hayati öneme sahip Mısır'ın Zengîlerin eline geçmesine sebep oldular. Bilhassa Haçlı ileri gelenlerinin baskı yaptığı Kral Amaury, pek de taraftar olmasa da razı olduğu bu seferle statükonun tamamen değişmesine sebep oldu. Haçlıların bu başarısızlığının arkasında geçmişte Antakya ve Maarretünnu'mân'da yapılan katliamın bir benzerini

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/348; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 188.

⁵⁵ Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 189; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 183; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 252; Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, 159; Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, 72.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/350; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 184; İbn Şeddâd, *Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Hayatı*, 62; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, 361; Kök, "Nüreddîn Zengî, Mahmud".

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/349; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 177.

⁵⁸ Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 408; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 180; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/319; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 193.

Bîlbîs'te yapmaları etkili oldu. Zira burada yapılan katliam ve yağma bölgenin Haçlılara karşı direncini arttırdı. Yine Kahire halkı nazarında anlaşma gereği şehirde Haçlı askerlerinin bulundurulması büyük tepki çekmiş ve bu sebeple de Şâver b. Mücîr büyük destek kaybetmişti.⁵⁹

Haçlıların bölgeden çekilmelerinin ardından Mart 1169'da Şîrkûh komutasındaki ordu Kahire'ye girdi. Halkın da büyük teveccüh gösterdiği Şîrkûh, Halife el-Âdid tarafından vezirlik makamına getirildi. Kısa sürede hâkimiyetini Kahire ve çevresinde kuran Şîrkûh, daha önce verdiği sözden cayan ve kendisine büyük sıkıntılar çıkaran Şâver'i Halife el-Âdid'in onayıyla öldürttü.⁶⁰ Halife el-Âdid-Lidînillâh, bu hadiseden kısa bir süre sonra vefat eden Şîrkûh'un yerine içlerinde en tecrübesizi olduğuna kanaat getirdiği Selâhaddîn'i, gerek daha rahat kontrol edebileceği gerekse bazı emirlerin baskısı sonucu vezirlik makamına getirdi.⁶¹ Ancak makama gelen Selâhaddîn, kısa sürede nüfuzunu arttırıp okunan ezandan bürokratik atamalara kadar sünnî esaslar üzerine bir yapı oluşturup Halife el-Âdid'i tecrit etti. Sudanlı ve Ermeni askerlerin tertip ettiği isyanı⁶² da bertaraf eden Selâhaddîn, halifenin Eylül 1171'de ölümünün ardından da Fâtımî Halifeliği'ni lağvedip Mısır'ı tamamen Zengîlere bağladı.⁶³

2.4. Mısır'daki Zengî Hâkimiyeti Sonrası Haçlı Girişimleri

Mısır'ın 1169 yılında Zengîlerin eline geçmesi üzerine daha önce evlilik yoluyla Doğu Roma İmparatorluğu ile ittifak kurmuş olan Kudüs kralı Amaury, müttefikleriyle Mısır'a yeni bir harekât düzenlemişti. Dimyat şehrini karadan ve denizden yaklaşık üç aylık bir süre muhasara eden Doğu Roma-Kudüs güçleri, çeşitli sebeplerle başarısızlığa uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Kuşatmaya devam edildikten bir süre sonra taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde Haçlılar kuşatma silahlarını yakarak Dimyat'ı Selâhaddîn'e teslim ettiler.⁶⁴ Mısır'ın önemini Haçlı

⁵⁹ Mollaibrahimoğlu, *Müslüman-Haçlı İttifakları*, 147.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/351; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 185; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 25; Tomar, "Şâver b. Mücîr"; Kılıç, "Şîrkûh el-Mansûr".

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/354; İbn Şeddâd, *Selahaddin-i Eyyûbî'nin Hayatı*, 64; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Dönemi*, 74; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/320; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 182; Atila, *Selçuklu-Fatımî İlişkileri*, 100.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/357; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 254; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Dönemi*, 75; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 184; Ramazan Şeşen, "Âdid-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ocak 2022).

⁶³ Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ocak 2022); Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 145.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 9/361; Tyrensis, *Haçlı Kroniği III*, 203; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 186; Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, 255; Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, 174; Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, 161; İbn Şeddâd, *Selahaddin-i Eyyûbî'nin Hayatı*, 67; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Dönemi*, 77; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri*, 191; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*,

Seferlerinin başlangıcından çok sonra fark eden Haçlılar, 1153 yılında Askalân'ın zaptından başlayarak 1169 Dimyat muhasarasına kadar yoğun bir şekilde bu bölgeyle ilgilenseler de burayı gerek Zengîlerin gayreti gerekse kendi hataları sebebiyle elde edemediler. Haçlılar, sonraki dönemlerde Mısır üzerine ilk üç Haçlı Seferi'ne benzer büyüklükte seferler düzenlediler. Bu hususta V. ve VII. Haçlı Seferleri yoğunluk olarak Mısır üzerinde gerçekleşmişti. Ancak bu seferlerde Dimyat şehri bir süreliğine ele geçirilse de kısa sürede Eyyûbîler durumu tersine çevirip Haçlıları burada mağlup etmiştir. Böylece Eyyûbîler, Mısır üzerindeki Haçlı tehdidini ortadan kaldırmıştır.⁶⁵

SONUÇ

Güçlü bir merkezî otoriteden yoksun olan ve sürekli iç karışıklıklarla boğuşan Fâtımî Halifeliği idaresindeki Mısır, 1153 yılında Askalân şehrinin Haçlılar tarafından ele geçirilmesinin sonrasında Zengî Atabeyliği ile Kudüs Haçlı Krallığı arasındaki çatışmanın merkezî haline gelmiştir. Bu bağlamda Zengî Atabeyliği, 1163-1169 yılları arasında Mısır'a üç sefer düzenlenmiştir. Zengîlerin hâkimiyet kurma, Haçlıların ise vezirlik makamında bulunan müttefikleri Şâver b. Mücîr'in iktidarını korumak üzere gayret gösterdiği bu seferlerden Zengîler, üçüncü seferin sonunda Mısır'ı ele geçirmiştir. İlk iki seferde Zengîler Mısır'ı ele geçirmek için uğraş verirken, Haçlılar ise müttefikleri Şâver b. Mücîr'in Fâtımî vezirliğinde kalması için gayret göstermiştir. Ancak Haçlılar, 1168 yılında Mısır üzerindeki politikalarında değişikliğe giderek haraca bağladıkları Mısır'ı, Kahire'de bulunan temsilcilerinin de teşvikiyle doğrudan ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat bu hamle istedikleri neticeyi vermemiş ve Mısır'ın Zengî hâkimiyetine girmesine sebep olmuştur.

Mısır'ın Zengî Atabeyliği idaresine girmesi, Haçlı Seferlerinin seyrini doğrudan etkilemiştir. Suriye ve Mısır'ın birbirinden ayrı iki güç merkezi olarak ayrı olması, Müslümanlar devletler arasında rekabeti güçlendirirken, Haçlılar için daha rahat hareket alanı sunmaktaydı. Ancak Mısır'ın Dimaşk merkezli Zengî Atabeyliğine bağlanması Müslümanlar arasında ihtilafı azaltıp güçlerini arttırırken haliyle Haçlılar için son derece menfi sonuçları beraberinde getirmiştir. Uzun yıllar Suriye'de parçalı bir yapıda bulunan Müslümanların, Zengî Atabeyliği idaresinde birleşmesinin Doğu Akdeniz sahillerinde hüküm süren Haçlıların burada tutunmasını zorlaştırırken, bu birlikteliğe Mısır'ın da eklenmesiyle dengeler tamamen Müslümanlar lehine

II/324; Mustafa Kılıç, "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyûbîlerin Mücadeleleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007): 420

⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, 10/181; Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, 180; Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 107; Kılıç, "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyûbîlerin Mücadeleleri", 443; Kübra Gül Özdemir, *VII. Haçlı Seferi* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 36; Şehri Karakaş, *V. Haçlı Seferi (1218-1221)* (Ankara: T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 104.

dönmüştür. Mısır'ın Zengî idaresine geçmesinin ardından Haçlılar Doğu Akdeniz'de edilgen hale gelmiştir. Seferlerin başlangıcından itibaren sayısal anlamda sınırlı insan gücüne sahip olan Haçlılar, gerek Müslümanların ayrılıklarından istifade ederek gerekse denge siyasetini doğru uygulayarak güçlerini belli bir noktaya kadar korumayı başarmışlardır. Ancak Sultan Nûreddîn'in gayretleriyle Suriye'nin Zengî Atabeyliği çatısı altında birleştirilmesi ve sonrasında da bu birlikteliğe Mısır'ın da eklenmesiyle tüm dengeler Haçlıların aleyhlerine olacak şekilde bozulmuştur. Mısır'ın alınmasıyla değişen dengeler, Haçlı Seferlerinin istikbaline etki etmiş ve inisiyatif Müslümanların eline geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Atila, Marina. *XI.-XII Yüzyıllar (1055-1171) Arasında Selçuklu-Fatımî İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Barber, Malcolm. *Haçlı Devletleri Tarihi*, çev. Doğan Mert Demir. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Brett, Michael. *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Gençtürk, Çağatay. "Selahaddin Eyyûbî Ve Nureddin Mahmud Arasındaki Münasebetler". *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2018): 55-65.
- Güner, Ahmet. "Hâfız-Lidînillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-lidinillah>
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa, 2015.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015.
- İbn Munkız, Üsâme. *Kitâbu'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.
- İbn Şeddâd, *Selahaddin-i Eyyûbî'nin Hayatı*, çev. Hilmi Beyca. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, çev. Beşir Eryarsoy vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- İlgürel, Mücteba. "Köprülü Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/koprulu-mehmed-pasa>
- Joinville, Jean de. *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Karaca, Sevtap Gölgesiz. *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Karakaş, Şehri. *V. Haçlı Seferi (1218-1221)*. Ankara. T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kılıç, Mustafa. "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyûbîlerin Mücadeleleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007): 413-444.
- Kılıç, Mustafa. "Şîrkûh el-Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirkuh-el-mansur>

- Kök, Bahattin. "Nûreddîn Zengî, Mahmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nureddin-zengi-mahmud>
- Maalouf, Amin. *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berkday. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Mollaibrahimoğlu, Mustafa. *I. Haçlı Seferinden III. Haçlı Seferinin Sonuna Kadar Doğu Akdeniz'de Müslüman-Haçlı İttifakları*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Özaydın, Abdülkerim. "Âmir-Biahkâmillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amir-biahkamillah>
- Özaydın, Abdülkerim. "Bedr el-Cemâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedr-el-cemali>
- Özaydın, Abdülkerim. "Efdal b. Bedr el-Cemâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/efdal-b-bedr-el-cemali>
- Özaydın, Abdülkerim. "Müstansır-Billâh el-Fâtımî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustansir-billah-el-fatimi>
- Özdemir, Kübra Gül. *VII. Haçlı Seferi*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özer, Serkan. *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*. Ankara: T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Özer, Serkan. "Haçlılar, Askalân Şehrini Zaptı". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/58 (2015): 523-542.
- Öztürk, Murat. *Fâtımîler'in Deniz Gücü Ve Akdeniz Hâkimiyeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Öztürk, Murat. "Zâfir-Biemrillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zafir-biemrillah>
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatimiler#1>
- Şeşen, Ramazan. "Âdid-Lidînillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adid-lidinillah>

Şeşen, Ramazan. "Dirgâm b. Âmir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dirgam-b-amir>

Şeşen, Ramazan. *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-i Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selahaddin-i-eyyubi>

Şimşek, Mehmet. *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Tomar, Cengiz. "Şâver b. Mücîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saver-b-mucir>

Tomar, Cengiz. "Tala' b. Rüzûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/talai-b-ruzzik>

Tyrensis, Willermus. *Haçlı Kroniği III*, çev. Ergin Ayan. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Usta, Aydın. *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

Usta, Aydın. *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.